

ՀԱՅԿ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

**«ՄԱՍՆԱ ԾՌԵՐԻ» ՊԱՏՈՒՄՆԵՐԻ
ՄՇՈ ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ԽՄԲԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ
ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Բանահյուսական տեքստերի և հատկապես վիպական ստեղծագործությունների դեպքում առավել կայուն և տարբերակայնության ընթացքում փոփոխությունների քիչ ենթակա է տեքստի կառուցվածքային մակարդակը: Ինչպես հայտնի է, «Մասնա ծներ»-ում կառուցվածքային հիմնական միավորը ճյուղն է, որն էլ կենտրոնացնում է վիպական չորս սերունդներ ընդգրկող դիպաշարը: «Ճյուղ» ասելով ասացողները սովորաբար հասկանում են որոշակիորեն ավարտված և ամփոփ, մեկ գլխավոր հերոսի շուրջ ամբողջացող մոտիվների և դրանք իրացնող միջադեպերի խումբ: Խոսելով վեպի կառուցվածքի մասին՝ Մ. Աբեղյանը, հաշվի առնելով Մասնա ծների պատմական, առասպելական, վիպական շերտերը, արձանագրում է, որ էպոսն ըստ կառուցվածքի և դիպաշարի զարգացման բավական բարդ է. «Մասնա ծների» մեջ ի մի են հավաքված բազմազան և՛ շատ սյուժետներ ու մոտիվներ, և՛ պատմական և առասպելական, և՛ հայկական, և՛ միջազգային, և կազմվել է մի մեծ վիպասանություն: Ուստի վեպն, այդ վիպական մեծ նյութի պատճառով, ունի բարդ արխիտեկտոնիկա և բարդ զարգացում: Դա ոչ թե կենտրոնանում է մի եղելության շուրջ, այլ բաժանված է երեք-չորս, երբեմն և ավելի սերունդների մեջ, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա պատմվում են երկու-երեք վեպեր կամ տարբեր-տարբեր սյուժետներ: «Մասնա ծներն», ուրեմն, կազմված է բազմաթիվ վեպերից, որ ասացողներն անվանում են «ճյուղ»¹: Նույն տեղում Աբեղյանը նշում է նաև, որ «ճյուղը» կայուն և ամփոփ միավոր չէ և տարբեր ասացողների դեպքում տարբեր սահմաններ ու ընկալում ունի, ինչի հետևանքով էլ ասացողները ճյուղերի քանակը ըստ հիշողության և ընկալման կարող են ավելացնել՝ հասցնելով յոթի կամ քառասունի և ընդհակառակը՝ սահմանափակվել մեկով: Գիտնականը նաև կարևոր դիտողություն է կատարում էպոսի կառուցվածքային ընդունված համակարգի ձևավորման վերաբերյալ, ինչն էլ անմիջականորեն կապվում է պատումների տիպաբանական խմբերի առաջացման հետ. «Մինչ ուրիշ ազգերի մեջ վիպական ավանդությունը գրավոր գեղարվեստական մշակության է ենթարկված մեկ կամ մի քանի բանաստեղծների ձեռքով և ստեղծվել են ամբողջական գեղարվեստական վիպասանություններ, մեր Վեպը մշակված է միայն բերանացի պատմվելով և հետզհետե այսպիսի մշակության հետևանքով է, որ «Մասնա ծները» հանդես է գալիս երկու կամ երեք խմբերով՝ Մուշ ու Մասունի, Մոկաց ու պարսկահայոց ու խառնուրդ խմբերով»²:

Բանավոր ավանդման և տարբերակայնության գործընթացի առանձնահատկություններով էլ պայմանավորված են տարբեր խմբերի պատումների կառուցվածքային մո-

¹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1966, էջ 466:

² Նույն տեղում, էջ 467:

դելների յուրահատկությունները և այն հանգամանքը, որ չկա մեկ անգամ հաստատված, կոնկրետ և միասնական կառուցվածքային մոդել: Այս դեպքում պատումների տարբեր խմբերում և ենթախմբերում որոշակի օրինաչափություններ են արձանագրվում: Մյուս կողմից անկախ իրացման կոնկրետ առանձնահատկությունները, կա ընդունված և ավանդական, բայց վերացարկված պատումների ճյուղային քառաճյուղ համակարգ, որը, սակայն, պատումների երեք տիպաբանական խմբերում՝ Մշո, Մոկաց և Մասնա, տարբեր պատումներում իրացման գործընթացում որոշակի ինչպես յուրահատկությունների, այնպես էլ օրինաչափությունների արձանագրության հնարավորություն է տալիս:

Մշո պատումների ճյուղային կառույցների տիպաբանությունը թեև ընդհանուր կարգով, սակայն ի հայտ է բերում որոշ օրինաչափություններ, որոնք էլ հաջորդիվ վիպական տեքստի մյուս մակարդակներում արտահայտվում են մասնավոր տարբերակիչ հատկանիշների միջոցով: Ի տարբերություն Մոկաց պատումների՝ Մշո տիպաբանական խմբի պատումները, կապված տարբերակայնության գործընթացի, վիպասացման, նաև տեղայնացման ու վիպաստեղծման առանձնահատկությունների հետ, մեծ մասամբ կառուցվածքայնորեն խաթարված են: Կայուն և ավանդական կառուցվածքով հատկապես աչքի են ընկնում Ալաշկերտից սերող պատումները, ինչն էլ կապված է Ալաշկերտի խաստուրի գյուղի հայտնի վիպասանական դպրոցի վիպասանական ավանդույթների և նրանց պահպանման հետ: Այս վիպասանական դպրոցի հետ ուղղակի կամ անուղղակիորեն առնչվում է վիպասանների մի ամբողջ խումբ. Դրբմե, Ռես Գսպո և Քոչե Վարդան, Մանուկ Թորոյան (ՄԾ, հատ. Բ, Ը պատում) և Կարապետ Թամոյան (հատ. Բ, Թ պատում), Հակոբ Տեր-Մարտիրոսյան, Մարգիս Հակոբյան (հատ. Բ, մաս Բ, ԺԲ) Փրե Աբրո, Սեդրակ Աբաջյան (հատ Գ, Զ պատում) և Մմբատ Գևորգյան:

Ալաշկերտի պատումների կառուցվածքային հիմնական առանձնահատկությունը դրանց քառաճյուղ և եռաճյուղ բնույթն է՝ երկրորդ՝ Մեծ Միեր ճյուղի շեշտված արտահայտությամբ: Ընդհանրապես Մեծ Միերի ճյուղը իր ամենաընդարձակ ու բազմամիջադեպ արտահայտությունը գտնում է հենց այս տիպաբանական խմբում: Ի տարբերություն երկրորդ ճյուղի՝ Մշո խմբում ակտիվ գործառնականության, էպոսի առաջին ճյուղը այստեղ բավական թույլ, հաճախ էլ խեղաթյուրված արտահայտություն ունի: Բացի այդ, այստեղ այն առանձին հանդես չի գալիս:

Էպոսի երրորդ՝ Մասունցի Դավթի ճյուղը պատումների բոլոր խմբերում համեմատաբար կայուն արտահայտություն ունի: Չհաշված Մոկաց տիպաբանական խմբի հինգ՝ միայն առաջին ճյուղն ունեցող պատումները, մյուս տիպաբանական խմբերում Դավթի ճյուղն իր հիմնական միջադեպերով բավական ավանդական իրացում ունի: Ի տարբերություն մյուս խմբերի պատումների Մշո խմբում Դավթի ճյուղն առանձին (երկրորդ ճյուղի շատ սեղմ հիշատակությամբ) հանդես է գալիս ընդամենը մեկ՝ Գր. Գրիգորյանի կողմից 1969 թվականին մշեցի Ազատ Մալխասյանից գրառված պատումում: Մյուս դեպքերում երկրորդ ճյուղն հանդես է գալիս մյուս ճյուղերի համադրությամբ:

Բացի այս ընդհանուր յուրահատկություններն ու դրանց մասնավոր արտահայտությունները, Մշո տիպաբանական խմբի պատումների կառուցվածքային համակարգն ունի մի քանի ուշագրավ առանձնահատկություն, որոնցից մեկն առնչվում է պատումների ճյուղային համամասնության և հաջորդականության հետ:

Եթե Մոկաց և Սասնա տիպաբանական խմբերում քառաձյուղ, եռաձյուղ և երկձյուղ պատումներում ճյուղերն հանդես են գալիս ավանդական հաջորդականությամբ, ապա Մշո որոշ պատումներում այդ հաջորդականությունը խախտված է: Կառուցվածքային նման յուրահատկությունն իր անխուսափելի և տրամաբանական արտահայտությունն է գտել նաև տեքստի մյուս մակարդակներում՝ մոտիվային և միջադեպային համակարգերում:

Ըստ ճյուղային հարացույցի՝ Մշո պատումներում ամենից տարածված են պատումների քառաձյուղ և եռաձյուղ՝ Սանասար և Բաղդասար-Սասունցի Դավիթ-Փոքր Միեր համամասնությամբ կազմված մոդելները: Եթե քառաձյուղ պատումները բավական տարածված են նաև Մոկաց պատումներում, ապա եռաձյուղ՝ Սանասար և Բաղդասար-Սասունցի Դավիթ-Փոքր Միեր կապակցությունը հանդիպում է միայն Մշո պատումներում: Այս եռաձյուղ պատումներում ոչ միայն բացակայում է երկրորդ ճյուղը, այլև չկա հիշատակություն Մեծ Միերի մասին: Այս դեպքում հետաքրքիր է, թե ինչպես են ամբողջանում Մշո այս ենթախմբի պատումների դիպաշարերը և ինչպես են առաջին և երրորդ ճյուղերը առանձին մոտիվներ և միջադեպեր կապում միմյանց: Նաև խնդրառու է, թե կառուցվածքային այս մոդելը խեղաթյուրմա՞ն, թե համակարգային յուրահատկության արդյունք է:

Եռաձյուղ այս պատումները ծագմամբ հիմնականում վիպասանական երկու՝ Մշո (հատ Բ՝ Ա, Գ, ԻԲ) և Ալաշկերտի (հատ Բ, մաս Բ՝ Ժ, ԺԲ) կենտրոններից են: Մեկական պատում ծագում են Խլաթից (հատ Բ՝ Է) և Բայազետից (հատ. Գ՝ ԺԲ): Մեկ՝ Նոր Բայազետից սերող ԺԴ (հատ. Գ) պատում, նույնպես տեղադրում ենք այս ենթախմբում, թեև այն երկձյուղ է և չկա նաև չորրորդ ճյուղը:

Մշո ենթախմբի պատումներից երկուսը՝ Գարեգին Սրվանձտյանինը և Հայրապետ Համամձյանինը գրառվել են էպոսի հայրենիքում՝ Մուշում: Թեև այս պատումները էպոսի պատումների ժողովածուների խմբագրակազմի հետևողությամբ տեղադրում ենք միևնույն եռաձյուղ պատումների ենթախմբում, սակայն դրանք տարբեր են ինչպես ճյուղերի դասավորությամբ և համամասնությամբ, այնպես էլ մոտիվներով, դրանց իրացման հերթագայությամբ և միջոցներով: Գարեգին Սրվանձտյանի պատումը մոտ է էպոսի ավանդական և ընդհանրական համակարգին այն դեպքում, երբ Հայրապետ Համամձյանի պատումը Մոկաց և Մշո տիպաբանական խմբերի յուրօրինակ համադրությունն է: Այստեղ ակնհայտ շփոթ կա ինչպես ճյուղերի դասավորության, այնպես էլ միջադեպերի իրացման ու հերոսների անունների դեպքում: Ընդորում տեսանելի է, որ շեղումները կապված են ոչ թե ավանդման, այլ գրառման հետ: Ի տարբերություն այս պատումի Մշո ԻԲ պատումը, անկախ միջադեպերի կրկնություններն ու դիպաշարի ձգձգվածությունը, կառուցվածքով համապատասխանում է եռաձյուղ պատումների մոդելին: Գ. Սրվանձտյանի Ա և Վարդ Բդոյանի ԻԲ պատումներում կառուցվածքային այս յուրահատկությունը պատումների ներսում, միջադեպային համակարգում պատճառաբանված և տրամաբանական է: Ա պատումում Միերի հետ կապված *Մսրրում որդի ունենալու* և *Մելիքի հետ պայման կապելու* միջադեպերը իրացնում է Աբամելիքը՝ երկվորյակ եղբայրներից ավագը: ԻԲ պատումում նույնպես Դավթի հայրը երկվորյակներից ավագն է՝ Սինամ-Սարիմը: Թեև այստեղ առանձին հիշատակություն չկա Միերի մասին, բայց ուշագրավ է, որ Դավթի պապի, այսինքն երկվորյակների հոր անունը Համ-

դա-Մհեր է, ինչն էլ ենթադրել է տալիս, որ այս պատումում նախապես եղել է Մեծ Մհեր ճյուղ, կամ գոնե իրացվել են առանձին միջադեպեր: Բացի այս Մեծ Մհերի բացակայության պատճառով այս պատումում ըստ էության բացակայում է նաև չորրորդ ճյուղն ու գլխավոր հերոս Փոքր Մհերը: Թեև այստեղ հիշատակվում է չորրորդ ճյուղի կենտրոնական *կրտսեր հերոսի հեռացման* մոտիվը, բայց այն անտրամաբանական լուծում է ստացել: Նախ հերոսի անունը ոչ թե Մհեր է, այլ Հովհաննես և երկրորդ, նա այրի մեջ փակվում է Ձենով Հովանի և Քեռի Թորոսի հետ միասին: Այսինքն երկրորդ ճյուղի բացակայությամբ խեղաթյուրվում է նաև էպոսի ընդհանրական համակարգը: Նույն կերպ, թեև չորրորդ ճյուղը կա նաև Հ. Համաձայանի Գ պատումում, բայց այստեղ այն տրամաբանական լուծում չի ստանում: Ի տարբերություն այս պատումների, Կրպոյի Ա պատումն ունի Փոքր Մհեր ճյուղը՝ բնորոշ միջադեպերով: Այս պատումում դիպաշարը տրամաբանական և ավարտուն է և այստեղ այլ ճյուղերի գոյության խնդիր չի առաջանում:

Իրավիճակը մի փոքր այլ է այս ենթախմբի Ալաշկերտից սերող Ժ և ԺԲ պատումներում: Այս պատումները սերում են նույն աղբյուրից: Երկու ասացողներն էլ՝ Հակոբ Նրգեյանն ու Սարգիս Հակոբյանը վեպը լսել են Ալաշկերտի Խաստուր գյուղից սերող, Երանոս գյուղի տիրացու Հակոբ Տեր-Մարտիրոսյանից: Այս պատումների տարբերության մասին առաջաբանում կարդում ենք. «Տիրացու Սաքոյի և Նրգեյի Հակոյի տարբերությունն այն էր, որ Սաքոն պատում էր զուտ իր լսածը, իսկ Հակոն իրենից զանազան բաներ էր ավելացնում պատմվածք-հեքիաթների վրա, խախտելով նրա բուն ոգին և էությունը»³: Երկու պատումներն էլ գրավոր աղբյուրների ազդեցությամբ խեղաթյուրվել են, հեռացել մեր էպոսի ավանդական կառուցվածքից, մեծացել ի հաշիվ նոր, բայց գրքային պատմությունների: Այս պատումներում բավական գործուն է Դավթի հայր Մենեքերիմը, սակայն նրա հետ կապված միջադեպերը բոլորովին նոր են և նման չեն Մեծ Մհերի միջադեպերին: Այստեղ ընդարձակ և նոր միջադեպերով հարուստ է նաև չորրորդ ճյուղը: Ընդհանուր առմամբ պատումները թեև բավական խաթարված են, սակայն չի կարելի ենթադրել, որ նախապես դրանք Մեծ Մհերի ճյուղ են ունեցել, քանի որ դիպաշարը զարգանում է ինքնուրույն և չկա երկրորդ ճյուղի պահանջ:

Խլաթից ծագող Է պատումում նույնպես տարբեր խաթարումներ կան, սակայն պատումն ընդհանուր առմամբ ամբողջական է: Այստեղ ոչ միայն լիովին բացակայում է Մեծ Մհերի ճյուղն, այլև չեն իրացվում նաև Մհերի հետ կապված միջադեպերը: Ուշագրավ է, որ այս պատումում նույնպես Մեծ Մհերի բացակայության հետևանքով այլ է չորրորդ ճյուղի գլխավոր հերոսի անունը: Պատումում իրացվում են չորրորդ ճյուղին բնորոշ որոշ միջադեպեր, սակայն հերոսի անունը ոչ թե Մհեր է, այլ Դավիթ: Այլ է Նոր Բայազետի ԺԲ պատումը: Թեև այս պատումը համարում ենք եռաճյուղ, սակայն այստեղ երկրորդ ճյուղի բացակայության պայմաններում ստեղծվել է մի նոր ճյուղ, որտեղ գործողությունները ծավալվում են Դավթի որդի Մհերի շուրջ, ընդ որում իրացվող միջադեպերը բնորոշ են Դավթի ճյուղին: Այս մասից հետո միայն գալիս է չորրորդ Փոքր Մհեր ճյուղը՝ համապատասխան միջադեպերով: Այստեղ Մշո Ա և ԻԲ պատումների պես Մեծ Մհերի ճյուղին բնորոշ *Մսրբում որդի ունենալու* միջադեպը, իրացվում է երկվորյակ եղբայրներից ավագի միջոցով, սակայն բացակայում է *Մելիքի հետ պայմանի միջադեպը*: Թեև պատումն ամբողջական է, սակայն ակնհայտ են կառուցվածքային և դիպաշար-

³ Սասնա ծռեր, հատ Բ, մաս Բ, Երևան, 1951 թ., էջ 175:

րային խաթարումները: Այստեղ թեև կրկին չի զգացվում երկրորդ ճյուղի պահանջ, սակայն ամենայն հավանականությամբ այն ի սկզբանե ունեցել է Մեծ Միեր ճյուղ: Այս մասին է վկայում պատումի՝ Սանասարի Մսրր գնալու հատվածի ծանոթագրությունը. «Վիպասացը այստեղ շփոթեց անունները. մերթ Միեր էր ասում, մերթ Սանասար»⁴:

Վերջին շրջանում գրառված պատումների համեմատ բավական ընդարձակ ու բազմամիջադեպ է նաև Նոր Բայազետի ԺԴ պատումը: Ըստ գրառողների՝ ասացող Ձոհրաբ Ավետիսյանը նաև լավ հեքիաթասաց է, ինչի արդյունքում էլ թերևս հեքիաթային շատ միջադեպեր հայտնվել են պատումում: Ակնհայտ հեքիաթային հիմք ունի *աղբյուրը փակած դնի մեջտեղից կիսելու միջադեպը*, թեև այստեղ զգացվում է նաև երկրորդ ճյուղի Մեծ Միերի առյուծաձևման մոտիվի ազդեցությունը: Ուշագրավ է, որ ԺԴ պատումում բացակայում է երկրորդ ճյուղը, սակայն գրառողների վկայությամբ ասացողը որոշ դրվագներ իմացել է նաև երկրորդ ճյուղից: Պատումում առաջին և երրորդ ճյուղերը կապվում են Միերի ճյուղին բնորոշ *ծնողների մահվան* և *որդու ծննդյան միջադեպով*, սակայն այս դեպքում միջադեպը կապվում է Սանասարի հետ: Նույն կերպ Սանասարի հետ են կապվում նաև *Մելիքի և Միերի եղբայրանալու, նրանց միջև պայմանի, Մսրրում երեխա ունենալու, վերադարձի և կնոջ ընդդիմության* միջադեպերը:

Պատումների այս ենթախմբի քննությունն էլ կրկին գալիս է փաստելու, որ մեր էպոսը, անկախ ավանդման և գրառման վիճակից, հակված է ամբողջացման և ավարտունության, որի արտահայտությունն էլ էպոսի ավանդական քառաճյուղ համակարգն է՝ ընդունված Սանասար-Բադդասար, Մեծ Միեր, Սասունցի Դավիթ և Փոքր Միեր ճյուղերի հաջորդականությամբ: Այլ խնդիր է, որ բանավոր ավանդման երկարատև ընթացքում տարբեր պատճառներով խաթարված քառաճյուղ համակարգը ասացողները փորձել են ամբողջացնել երկու կամ երեք ճյուղերում: Պատումների մի մասում դա չի ստացվել, սակայն էպոսը միշտ ձգտել է ամբողջացման. առանցքային մոտիվներն ու կարևոր միջադեպերն իրացվել են ոչ իրենց տեղում, սակայն իրացվել են էպոսի հղացքի պահանջով, քանի որ հերոսների չորս սերունդների հարակցմամբ կազմվող քառաճյուղ համակարգը պատճառաբանված է ու պարտադիր. «Թեպետ յուրաքանչյուր ճյուղ առանձին վերցրած վիպական անկախ ու ամբողջական պատմություն է տվյալ սերնդի մասին, բայց այդ ճյուղերի հարակցումը կատարված է ոչ միայն արտաքինապես, սոսկ սերունդների հաջորդականությամբ, այլև վիպական ներքին տրամաբանությամբ և գեղարվեստական որոշակի պատճառակցությամբ»,- իրավացիորեն նշում է էպոսագետ Ս. Հարությունյանը⁵:

Մշո տիպաբանական խմբի կառուցվածքային այս ենթախմբի պատումներն, անկախ առաջացման պատճառները և իրացման տարբերությունները, ներկայացնում են մեր էպոսի տարբերակայնության գործընթացում առաջացող մի յուրօրինակ կառուցվածքային մոդել, որի ուսումնասիրությունը նոր լույս է սփռում ինչպես պատումների այս տիպաբանական խմբի, այնպես էլ ամբողջ էպոսի կառուցվածքային ձևավորման գործընթացի վրա:

⁴ Սասնա ծռեր, հատ. Գ, Երևան, 1979 թ., էջ 462:

⁵ Սասունցի Դավիթ, հայ ժողովրդական հերոսավեպ (առաջաբանը, բառարանը, ծանոթագրությունները՝ Ս. Բ. Հարությունյանի), Երևան, 1981 թ., էջ 6: